подальших державотворчих процесів в Україні.

1. Аналітична доповідь «Опозиція в Україні: загальна характеристика» // Національна безпека і оборона. – 2002. – № 7 (31). – С. 3-43. **2.** Совгиря О. В. Правовий статус парламентської опозиції. Навчальний посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 246 с. **3.** Павленко Р. Опозиція: права і повноваження // Людина і політика, 2002. – № 4. – С. 3-10. **4.** Кононучук С. Г. Практика бікамералізму в унітарних державах (порівняльний аналіз) / Світлана Кононучук, Олексій Валевський, Олег Ярош; Український незалежний центр політичних досліджень. – К.: [Агентство «Україна»], 2008. – 112 с. **5.** Giovanni Sartori. Comparative Constitutional Engineering. An Inquiry into Structures, Incentives and Outcome. – New York, 1994. – P. 184-185. **6.** Слиска Л., Динес В. Парламентская оппозиция как фактор политической стабильности демократических режимов // Власть, 2001. – № 10. – С. 8-14. **7.** Совгиря О. В. Правовий статус парламентської опозиції. Навчальний посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – С. 16 **8.** Керимов А. Д. О своеобразии государственной системы современной Франции // Государство и право, 2001. – № 1. – С. 72-73. **9.** Див., напр.: Кононучук С. Г. Практика бікамералізму в унітарних державах (порівняльний аналіз) / Світлана Кононучук, Олексій Валевський, Олег Ярош; Український незалежний центр політичних досліджень. – К.: [Агентство «Україна»], 2008. – 112 с.

І. В. Зарицька

МЕХАНІЗМИ КОНТРОЛЮ ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ ОПОЗИЦІЇ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

Автор розглядає закордонний досвід інституційних особливостей становлення та розвитку парламентської опозиції, а також наявні і потенційні можливості для взаємодії опозиції з владою.

Ключові слова: парламентська опозиція, механізми взаємодії та контролю

В Україні вивчення проблеми цивілізованих взаємовідносин влади та опозиції в умовах демократичного розвитку розпочалось порівняно нещодавно. Інформаційно-комунікативна революція та розвиток глобальних інформаційних систем, змушує переглянути наукову парадигму й методологію дослідження проблематики влади та опозиції.

Теоретичними основами дослідження влади та парламентської опозиції слугують досягнення світової політичної думки, які оформились у вигляді теорії влади, теорії політичної участі, загальної теорії конфліктів, теорії соціальної та комунікативної дії, інтеракцій та символічного обміну, теорії дискурсу, теорії самореферентних систем та структурного інтеракціонізму.

Теоретичним та науковим підґрунтям аналізу парламентської опозиції є праці зарубіжних дослідників, серед яких слід виділити: Р. Даля, Г. Іонеску, Е. Колінськи, Х. Лінца, А. Степана, Т. Карла, Г. Кітчеля, Ф. Шміттера, А. Хубера, М. Мезея.

Цікавими є роботи і російських дослідників: О. Циганкова, Г. Саєнка, С.

Сергеєва, Л. Мусіна, М. Гельмана, Д. Зеркіна, С. Поршакова.

Серед українських науковців даною проблематикою займаються М. Михальченко, І. Курас, Д. Видрін, С. Рябов, Ю. Бадзьо, В. Бабкін, Г. Демиденко, С. Дмітрієва , А. Колодій, В. Понеділко, В. Степико, М. Шевчук, Л. Слиска, Л. Тупчієнко, Ф. Рудич, І. Кресіна, В. Якушик.

У демократичних суспільствах опозиція набуває легітимності та інституційної форми. ЇЇ становлення як політичного інституту невід'ємно пов'язане з розвитком парламентаризму. У західних демократичних країнах дуже рідко права та обов'язки опозиції є чітко та послідовно сформульованими. Однак роль опозиції у цих парламентських системах часто добре визначена та формалізована. Це стало можливим завдяки поступовому мирному становленню ролі опозиції у більшості західних парламентських країн, яка еволюціонувала впродовж тривалого часу під впливом як формальних, так і неформальних правил та обмежень. Внаслідок цього права та обов'язки опозиції часто не зафіксовані у вигляді цілісного законодавства, але така опозиція є ефективною та дієвою.

Ефективність діяльності опозиції, належне виконання нею суспільних функцій залежить від багатьох факторів. Серед них слід назвати: по-перше, законодавче визначення статусу парламентської опозиції й гарантії її прав; по-друге, наявність механізмів врахування позиції меншості під час прийняття рішень у парламенті; по-третє, згуртованість сил опозиції; по-четверте, наявність авторитетного політичного лідера, який очолив би парламентську опозицію.

Конституційне право визнає парламентською опозицією політичні сили, що представлені в парламенті, але не входять до складу уряду та не підтримують його.

Під парламентською опозицією італійський професор Дж. де Верготіні розуміє: «… діяльність спрямовану на контролювання функціонування уряду, що засновується на відмінній від уряду програмній орієнтації та передбачає у майбутньому перебрання влади від діючої урядової команди»[4, с.251].

За класичною схемою, парламентська опозиція формується та діє безпосередньо у вищому представницькому органі законодавчої гілки державної влади, де протистоїть проурядовій більшості, а в країнах з президентською або змішаною формою правління – пропрезидентській більшості [9, с.48].

Суб'єктами парламентської опозиції виступають як окремі депутати, так і депутатські об'єднання, які мають законне право на реалізацію цієї влади.

Парламентська опозиція в силу своєї природи покликана працювати в законодавчому органі влади, це проявляється через процес вироблення та прийняття політичних рішень, участь у розробці проектів законів та робота, яка пов'язана з їх просуванням. Проте реалізація законів у більшій мірі залежить від діяльності уряду, саме тому передбачені конституцією та іншими нормативно-правовими актами механізми контролю парламенту за діяльністю уряду визначають його реальну роль у системі гілок влади.

Зазначимо, що основними цілями, яких прагне досягти опозиція у

парламенті, є: по-перше, перетворення її на парламентську більшість; по-друге, отримання контролю над виконавчою владою. Крім того, в країнах з парламентською формою правління ці дві цілі співпадають. У державах з президентською або змішаними формами правління реалізація згаданих цілей опозиції можлива лише за рахунок проведення виборів вищого законодавчого органу та виборів Президента країни.

Парламентська опозиція повною мірою бере участь у реалізації парламентом його функцій, а найбільш важливими з погляду цілей опозиції є законодавча, фінансово-бюджетна та контрольна функції.

Визначальним інституційним аспектом контрольної функції парламенту є діяльність парламентської опозиції. Саме парламентський контроль означає нагляд законодавчої гілки влади над виконавчою. Він накладає певні обмеження на органи виконавчої влади, забезпечує захист свобод окремих громадян проти зловживання владою, звертає увагу громадян на важливі проблеми, підтримуючи постійний діалог або дискусію, та зміцнює роль представницького уряду у політичній системі.

Зазначимо, що під контролем з боку парламенту Майкл Мезей розуміє: «…обмеження, яке законодавчі органи накладають на виконавчу гілку влади, контроль обмежує діяльність виконавчої влади і застерігає її від проведення односторонньої політики [8, с.153]. Контроль за діяльністю виконавчої влади М. Мезей розглядає як ключовий індикатор, за допомогою якого він оцінює силу парламенту[8, с.327].

Інструменти контролю значно відрізняються у різних парламентах. Контроль за урядовими структурами є одним із головних методів здійснення ефективного парламентського контролю.

До контрольних повноважень парламентської опозиції можна віднести:

- право заслуховувати звіти та інформацію підконтрольних державних органів та посадових осіб, давати їм відповідну оцінку;
- право надсилати запити та інтерпеляції до глави уряду або окремих міністрів;
- право давати рекомендації щодо покращення роботи відповідних державних органів і посадових осіб;
- право виражати згоду або незгоду щодо рішень, які входять до компетенції іншого державного органу;
- робота постійних, спеціальних і слідчих комісій, комітетів парламенту[1, с.40].

Не менш важливими є такі функції як критика та формулювання альтернатив щодо програмного курсу та практичної політичної діяльності діючого уряду.

Тип уряду: однопартійний або коаліційний, уряд більшості чи меншості; характер партійної системи накладають відбиток на парламентську опозицію та контрольну функцію, яку вона виконує. Виділяють три групи країн, де парламентська опозиція займає та відіграє різну роль [4, с.150]. До першої групи відноситься парламентська опозиція у тих країнах, де встановлюються однопартійні уряди більшості. До такої групи належить парламентська

опозиція Сполученого Королівства, де право на опозицію належить другій, за кількістю парламентаріїв політичній партії у Палаті громад. Представники цієї партії мають право створити так званий, «Тіньовий уряд», або іншими словами – «Опозицію Її Королівської милості». Зазначимо, що такий вираз вперше було вжито у 1823 році Г. Гобхоузом [4, с.151] Зазначимо, що гіпотетично може виникнути ситуація, коли дві партії одночасно наберуть однакову кількість голосів виборців, хоча, як засвідчує практика, подібної ситуації ще не виникало. Лідери опозиції від опозиційної партії мають титул «Таємних Радників», внаслідок чого вони мають право отримувати конфіденційну інформацію від уряду за обов'язкової умови збереження таємниці інформації. Мета залучення лідера опозиції до вироблення курсу уряду – прагнення досягнути міжпартійного консенсусу та відповідальності опозиції, разом з урядом, за прийняті рішення. Крім того, лідера опозиції залучають до консультацій під час гострих внутрішньополітичних та міжнародних проблем. На думку К. Війтовича, Консервативна партія Великобританії не має чітко прописаних норм, які б регламентували механізм формування та діяльності їхнього «тіньового кабінету», в результаті чого головна роль належить лідеру партії. У Лейбористів формування та функціонування такого інституту регламентується статутом партії та регламентом роботи фракції партії у парламенті [6, с.317].

Другу групу становлять країни, де діють коаліційні уряди більшості, це країни з багатопартійною системою, коли партії, що становлять більшість у парламенті, формують уряд, а парламентарі усіх інших партій, формально, можуть становити опозицію щодо перших. У таких державах опозиція становить меншість у кількісному вимірі щодо урядової більшості. Крім того, характеризуючи ситуацію з такою парламентською опозицією, слід враховувати такі фактори, як кількість політичних партій, з яких буде формуватись опозиція та їх ідеологічна [4, с.152]. Наявність однієї потужної контрурядової партії серед невеликих неурядових партій дає можливість їй проводити ефективну діяльність, таким чином впливаючи на політику уряду. При умові, що в неурядовій меншості є декілька партій з яких жодна не домінує над рештою, проведення успішної опозиційної діяльності залежатиме від ідеологічної сумісності цих партій. Партії, які є ідеологічно сумісними, здатні створити спільну опозицію, або мати спільні позиції щодо критики програми та діяльності уряду. У країнах, де між партіями існують гострі ідеологічні протиріччя, такі партії не зможуть мати спільної позиції щодо програми та дій уряду. Зазначимо, що дострокове падіння урядової коаліції не завжди слід розглядати як результат дій опозиційних парламентських партій (часто це є наслідком протиріч у самій урядовій коаліції). Яскравим прикладом тут слугує ситуація в українському парламенті, де в силу внутрішніх суперечностей, існування урядової коаліції, на думку ряду фахівців, викликає певні сумніви.

До третьої групи належать країни, де переважають однопартійні та коаліційні уряди меншості, тобто цю групу становлять парламенти, де традиційно є ситуація формування урядів меншості. Наслідком є протилежна

другій групі ситуація, коли уряду протистоїть у парламенті вже більшість неурядових партій. В таких державах, уряди меншості при прийнятті рішень змушені постійно враховувати пропозиції неурядових партій, щоб мати потрібну підтримку у парламенті. Внаслідок цього для парламентів країн з урядами меншості властивою стає система співпраці уряду і партій, які формально віднесені до опозиції, а такий характер взаємодії має своєю межею рішення про неможливість подальшої співпраці, що автоматично може призвести до падіння уряду. Причиною виникнення та функціонування урядів такого типу є ідеологічно розділена опозиція. Опозиція у країнах, де часто утворюються уряди меншості, по-перше, представлена багатьма політичними партіями, по-друге, вона є досить фрагментаризованою [5, с.153].

Головними інструментами контролю за діяльністю уряду є класичні для парламентів дії – інтерпеляції, усні та письмові запитання, висловлювання вотуму недовіри, можливість проголосувати проти, коли уряд ставить на порядок денний питання про довіру й парламентські розслідування.

Зазначимо, що відповідь на інтерпеляцію обов'язково надають на пленарному засіданні і вона передбачає можливість сформулювати додаткові питання та проведення дебатів. Здебільшого інтерпеляції пов'язані з питаннями, які мають вагомий суспільний резонанс й підпорядковані завданням політичної боротьби у парламенті. Поряд з намаганням вирішити конкретне питання вони спрямовані до громадської думки, прагнучи створити позитивне враження від позиції опозиційних політичних сил і негативно подати урядові сили. Відмова від інтерпеляції, або відповідь на неї може бути підставою внесення пропозиції про вотум недовіри конкретному члену уряду, або навіть цілому кабінету [5, с.154].

Процедура внесення та розгляду інтерпеляції складається з певних стадій, до яких відносяться:

- внесення ініціаторами заяви про причини запиту та його змісту;
- повідомлення уряду про запит та дату надання відповіді;
- відповідь уряду й внесення додаткових запитань та проведення дебатів;
- розгляд питання про схвалення чи не несхвалення діяльності уряду, що за певних умов може привести до відставки уряд [1, с.42].

Інтерпеляції застосовуються в парламентській практиці таких країн як Бельгія, Данія, Італія, Норвегія, Фінляндія, Японія.

Опозиція контролює уряд також за допомогою усних та письмових запитань. В деяких державах, Конституція передбачає усні та письмові запитання до членів уряду й визначає обов'язковий характер відповіді на ці питання. Відповіді на письмові запити можуть стати підставою парламентських дебатів у випадку, коли на цьому будуть наполягати не менше 20 депутатів. Наприклад, у Великобританії, з понеділка по четвер протягом години почергово відповідають на усні запитання члени уряду. Кожен депутат має право поставити до двох питань щоденно, крім того, ці питання треба подати письмово, а відповідь повинна надійти протягом двох

тижнів. Під час відповіді на запитання можуть виникати додаткові питання, не допускається, щоб відповіді перетворились у дебати, це є наслідком високого рівня розвитку політичної культури та глибоких традицій існування парламентської опозиції[7, с.147]. Яскравим прикладом є Франція, де кожен депутат парламенту має право звернутися до прем'єр-міністра або міністра з письмовим запитанням, на яке повинен отримати відповідь протягом місяця. У разі не отримання відповіді, депутат отримує право на процедуру усного запитання під час спеціального засідання парламенту. Час на запитання розподіляється пропорційно між усіма політичними партіями, які представлені у парламенті, в залежності від відсотка партійних депутатів.

Важливу контрольну функцію виконують дебати з приводу оголошеної урядом програми його діяльності на наступний рік. Зазначимо, що у конституційних монархіях з цією доповіддю виступає король як глава держави (виняток становить Швеція, де король не має цього права). Крім того, парламентські опозиційні партії мають право вимагати проведення дебатів з актуальних питань внутрішньої та зовнішньої політики.

Функція контролю уряду парламентською опозицією відбувається шляхом процедури прийняття державного бюджету, яка передбачає: підготовку проекту бюджету, прийняття бюджетної резолюції, виконання бюджету та контроль за виконанням бюджету. Ініціатива у формуванні проекту державного бюджету належить уряду. Етап прийняття бюджету починається від представлення проекту до парламенту, і з цього моменту парламент має значні можливості впливати на зміст проекту бюджету, а також на процес його виконання і особливо контроль за його виконанням. Дебати у парламенті щодо бюджету фактично охоплюють всі напрями діяльності уряду, а це, в сою чергу, є досить дієвим механізмом контролю парламентської опозиції за діями уряду.

Описані вище різновиди контролю парламентської опозиції за діями уряду є такими, що використовуються за бажанням парламенту[1, с.45]. Але існують певні форми контролю, які мають обов'язковий характер і не залежать від волі парламентарів або складу уряду, це стосується звіту уряду про виконання бюджету.

Відповідальність уряду перед парламентською опозицією можна поділити на політичну (перед главою держави та парламентом) та юридичну (за вчинені правопорушення). Якщо юридична відповідальність має місце в державах із будь-якою формою правління, то політична відповідальність є притаманною парламентським та змішаним моделям [1, с.46].

Розрізняють дві форми відповідальності: колективну (солідарну) та індивідуальну. У практиці зарубіжних країн можна зустріти різноманітні варіанти: перший – уряд може нести лише колективну відповідальність (до таких країн належать Франція, Японія, Іспанія); другий варіант – колективна відповідальність поєднується з індивідуальною (це такі держави як Італія, Греція, Латвія)[3, с.45].

Дієвим механізмом контролю за урядом є право парламенту на вотум недовіри, а також можливість проголосувати проти, коли уряд ставить на

порядок денний питання про довіру йому. Вотум недовіри є механізмом, що використовується членами парламенту для зміни складу уряду, який втратив підтримку більшості. Зазначимо, законодавством передбачено, що внести на розгляд парламенту питання про вотум недовіри уряду може лише певна група депутатів. Для того, щоб не допустити зловживань цим правом, часто закріплюються додаткові різноманітні обмеження.

В таких випадках передбачаються парламентські дебати, до яких входить весь спектр питань урядової діяльності. У випадку процедури «вотуму недовіри» обговорення відкриває доповідь представника парламентської опозиції.

Необхідно відзначити і такий дієвий механізм парламентського контролю як парламентські розслідування. Діяльність спеціальних парламентських комісій або комітетів є притаманною усім парламентам незалежно від форми правління в державі. Як правило, вони наділені значним обсягом повноважень: правом вимагати інформацію від будь-яких державних органів та посадових осіб, викликати різноманітних осіб для надання пояснень тощо.

Слід згадати, що й постійні парламентські комітети мають певний обсяг повноважень контролю за діяльністю уряду щодо питань, які відносяться до їх компетенції. Комітети мають право вимагати необхідні для своєї діяльності відомості та пояснення окремих міністрів, а також викликати на свої засідання відповідних міністрів для надання пояснень (в окремих випадках можуть призначатися окремі слідчі комісії). Але існують певні обмеження щодо отримання інформації, це стосується інформації пов'язаної з питаннями національної оборони та зовнішньої політики.

Зазначимо, що у багатьох країнах контролюючу роль за діяльністю уряду відведено інституту омбудсмена та такому органу, як Рахункова палата.

Специфічною є ситуація, яка існує в Швейцарії. Її особливість полягає у тому, що всі основні партії входять до складу уряду, внаслідок чого у цій країні фактично відсутня парламентська опозиція. Партії, які формують уряд, контролюють у парламенті абсолютну більшість місць. На думку А. Хубера, в Швейцарії відсутня парламентська опозиція у традиційному розумінні цього терміну [5, с.253]. В цій державі термін дії уряду та парламенту стабільний і чітко фіксований, а Конституція не передбачає існування інституту вотуму недовіри/довіри. Внаслідок того, що партійна дисципліна щодо парламентів слабка (цьому сприяє існуюча в державі виборча система), опозиційну критику щодо уряду можуть займати не тільки представники формально опозиційних політичних сил, а й депутати, які представляють урядові політичні партії [5, с.256].

Цьому сприяє зазначена норма стабільної діяльності уряду протягом чотирьох років, коли уряд не турбується про рівень власної підтримки у парламенті. У Швейцарії відсутня інституційно оформлена у стінах парламенту опозиція [5, с.268]. Швидше за все, така парламентська опозиція має ситуативний характер і залежить від конкретних ситуацій, які виникають з приводу внутрішньополітичних чи зовнішньополітичних подій.

Отже, контроль парламентської опозиції за діяльністю уряду є необхідною умовою, яка забезпечує виконання прийнятих парламентом законів. Такий контроль стосується перегляду та оцінки певних видів діяльності виконавчої гілки влади парламентом.

Українське суспільство сьогодні, як ніколи, зацікавлене в ефективній демократичній державній владі, здатній забезпечити дотримання прав та підвищення рівня добробуту громадян, й подальшого соціально-економічного розвитку України. Ефективна влада неможлива без наявності повноцінної парламентської опозиції, що користується певними, виробленими світовою демократичною практикою правилами. Досвід держав із парламентською формою правління, зокрема – у сфері правового регулювання взаємодії законодавчої та виконавчої гілок влади є надзвичайно цінним.

Україна переживає такі самі процеси, через які десятиліттями проходили країни Західної Європи та Північної Америки. В Україні демократична трансформація відбувається інтенсивно, але має стихійний та неорганізований характер.

Фактично зміною Конституції 2004 року та зміною виборів до Верховної Ради України на пропорційних засадах у березні 2006 року були закладені нові підвалини для діяльності парламентської опозиції.

Передусім слід зазначити про структурну схожість української моделі політичної системи зі змішаною французькою моделлю. Вона полягає в тому, що уряд, який формує парламентська більшість, несе перед цією більшістю політичну відповідальність, а президент, якого обирають на прямих виборах, має великий обсяг повноважень для здійснення своєї діяльності.

В таких випадках існує два можливих варіанти функціонування парламентської опозиції:

- президент й уряд представляють одну політичну силу;

- президент й уряд репрезентують різні політичні сили, в результаті чого утворюється президентсько-парламентська опозиція до парламентської більшості.

Зазначимо, що в Конституції України значне місце в діяльності Верховної Ради відведено парламентському контролю, до основних напрямів такої діяльності віднесено: контроль за діяльністю Кабінету Міністрів України, бюджетно-фінансовий контроль, який здійснюється через Рахункову палату, направлення запитів до Президента України на вимогу народних депутатів чи Комітету Верховної Ради України, здійснення парламентського контролю з окремих питань безпосередньо або через тимчасові спеціальні і тимчасові слідчі комісії. Верховна Рада має значні повноваження по здійсненню бюджетно-фінансової функції, а саме: український парламент затверджує законом Державний бюджет та вносить у відповідній формі до нього зміни, здійснює контроль за виконанням державного бюджету та приймає рішення щодо звіту про його виконання [2, с.152]. Але зазначимо, що в Конституції України права парламентської опозиції чітко не виражені й не окреслені.

Конституція України встановлює гарантії затвердження деяких рішень парламенту. За позитивного голосування третини депутатського корпусу

можна сформувати слідчу комісію Верховної Ради, а для внесення до порядку денного питання про відповідальність уряду досить 150 народних депутатів.

Президент також має широкі кадрові та організаційні можливості: перебуваючи в опозиції до парламентської більшості він може впливати на вироблення державної політики через призначення міністрів оборони, закордонних справ, голови служби безпеки, голів обласних та районних державних адміністрацій.

До того ж президент наділений великими повноваженнями у сфері законодавчої та нормотворчої діяльності. Фактично сьогодні, глава уряду, перебуваючи в опозиції має набагато більший обсяг прав повноважень та можливостей впливати на державну політику, ніж парламентська меншість.

Але повноцінна, цивілізована діяльність парламентської опозиції в Україні неможлива, перш за все, без зміни політичної системи, тобто без зміни засобів і методів здійснення державної влади, й проведення масштабної державно-політичної реформи – збалансування повноважень у трикутнику «Президент-Парламен-Уряд». Контроль є основною невід'ємною частиною діяльності парламентської опозиції, але з огляду на українські реалії, цей процес не відбувається. До того ж до затяжної політичної кризи в України додалась ще й світова економічна та фінансова кризи, що ускладнює вихід нашої держави із ситуації, що склалася.

1. Дослідження програми сприяння парламенту України університету Індіани / Створення коаліційних урядів. Права опозиції. Форми парламентського контролю/ Заг. ред. і упоряд. Е. Рахімкулова. – Київ, 2006. – 100 с. **2.** Конституція України. Текст Основного Закону з офіційними тлумаченнями Конституційного Суду/ Огляд і коментарі В. Погорілка, В. Федоренка. – Київ.: Видавництво «Наукова думка», 2006. – 210 с. **3.** Конституции государств Европы: В 3.// под. общей редакцией и со вступительной статей директора Института законодательства и сравнительного правоведения при правительстве Российской Федерации Л.А. окунькова. – М.: Издательство НОРМА, 2001. – 824 с. **4.** Романюк А.А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституціональний вимір. – Л.: Видавництво Львівської комерційної академії, 2004. – 392 с. **5.** Huber A. Staatskunde Lexikon. Keller & Co AG. Buchverlag Luzern. 1984. – 618 p. **6.** Krzysztof Wojtowicz. Zjednoczone Krolestwo Wielkiej Brytanii i Irlandii Polnocnej// Opozycja Parlamentarna. - 462 S. **7.** Loveland I. Constitutional Law. A Critical Introduction. - London, 1996. – 456 p. **8.** Mezey M. Classifysng Legislatures// Comparative legislatures. Durham, NC: Duke University Press. 1979. – 567 p. **9.** Opozycja Parlamentarna. Pod red. E. Zwierzchowski. Warzawa. Wydawnictwo Sejmowe, 2000. – 571 S.